

BULLETIN VÚZE

č. 9/2007

GENDEROVÁ PROBLEMATIKA Z HLEDISKA ZEMĚDĚLSTVÍ

OBSAH

Souhrn	1
K pojetí genderu	3
Ženy v české ekonomice	4
Nařízení Společné zemědělské politiky a vztahy v zemědělských domácnostech.....	10
Metodika.....	11
Poznatky: podobnosti a rozdíly mezi pěti zeměmi.....	13
Podíl žen na práci na farmě a jejich zapojení do zemědělského zaměstnání	16
Význam vlastnictví půdy pro zapojení žen do zemědělského zaměstnání.....	17
Zemědělské vzdělání a zapojení žen	19
Nové vztahy mezi oběma pohlavími v zemědělských domácnostech.....	20
Závěr.....	23
Literatura	25

SOUHRN

V poslední době je v ČR, podobně jako v celé EU věnována zvýšená pozornost genderové problematice, týkající se uplatňování principu rovných příležitostí pro ženy a muže. Svědčí o tom především usnesení vlády č. 762 z 11. 7. 2007 k souhrnné zprávě o Plnění priorit a postupů při prosazování rovnosti žen a mužů v roce 2006. V příloze k tomuto usnesení se mj. uvádí, že členové vlády mají s ohledem na průřezový charakter politiky rovných příležitostí pro obě pohlaví přispívat k zabezpečení daného principu v souvislosti s věcnou působností každého resortu. Mají být proto např. průběžně zapracovávány výsledky genderových analýz do koncepčních materiálů spadajících do věcné působnosti jednotlivých ministerstev. V rámci dotační politiky mají být podporovány projekty prosazující rovné příležitosti pro ženy a muže, včetně rovných příležitostí v přístupu k ekonomické aktivitě.

Vstupní části předkládaného bulletinu informují o pojetí genderu a o aktuálním postavení žen v české ekonomice se zvláštním zřetelem na odvětví zemědělství. Podíl žen na celkovém počtu osob zaměstnaných v tomto odvětví činí v současnosti přibližně jednu třetinu. Zemědělství tak patří mezi odvětví národního hospodářství s převahou mužů, i když ne tak výraznou jako v některých jiných odvětvích (stavebnictví, těžba nerostných surovin aj.). Ještě na přelomu 60. a 70. let minulého století měly v našem zemědělství mírnou početní převahu ženy. Rozvoj mechanizace uvolnil však v uplynulých desetiletích z tohoto odvětví více žen než mužů a s jejím dalším rozvojem se prostor pro uplatnění žen v zemědělství může ještě více zužovat (na celkovém počtu osob obsluhujících zemědělské a lesnické stroje se ženy podílejí pouhými 0,4 %).

Stěžejním ekonomickým aspektem genderových vztahů, vyžadujícím zvláštní pozornost, jsou existující mzdové rozdíly mezi muži a ženami. V zemědělství, stejně jako ve všech dalších odvětvích, dosahují ženy nižší průměrné mzdy než muži. Odvětví zemědělství se přitom vyznačuje celkově nižší mzdovou úrovní a zároveň poněkud menším rozdílem v hrubé měsíční mzdě mezi muži a ženami. V národohospodářském průměru jsou tyto mzdy u žen nižší o necelou čtvrtinu a v odvětví zemědělství o necelou pětinu.

Uvedené mzdové rozdíly mezi ženami a muži nejsou ovšem přímým ukazatelem míry jejich mzdové nerovnosti nebo mzdové diskriminace žen. Podstatná část mzdového rozdílu mezi ženami a muži je zapříčiněna odlišnou skladbou jejich konkrétních zaměstnání (pracovních míst), což souvisí i s rozdílnou úrovní dosaženého vzdělání. Zaměstnané ženy se v porovnání s muži vyznačují zejména vyšším podílem osob pouze se základním vzděláním a s nižším zastoupením osob s vysokoškolským vzděláním. Platí to jak pro celé národní hospodářství, tak i pro zemědělství, kde jsou však uvedené rozdíly podstatně výraznější. Více než 20 % žen zaměstnaných v zemědělství mělo v roce 2006 jen základní vzdělání, zatímco u mužů činil tento podíl 7 %. Naproti tomu podíl osob s vysokoškolským vzděláním činil u žen v případě zemědělství necelých 5 % a u mužů více než 7 %.

Při zevrubnějším zkoumání rozdílů v úrovni mezd by bylo třeba přihlížet i k dalším faktorům, včetně počtu odpracovaných hodin. Např. v roce 2005 činil v zemědělství podíl žen (bez sezónních pracovníků) zaměstnaných na plný úvazek 51 %, kdežto u mužů necelých 62 %. V celém národním hospodářství pracuje vyšší podíl žen než mužů na zkrácený úvazek. Využití hodinových mezd při posuzování mzdové (ne)rovnosti by bylo proto všeobecně vhodnější než využití měsíčních mezd.

Bulletin obsahuje rovněž překladovou stať C. Safilios-Rothschild „Nařízení Společné zemědělské politiky a vztahy v zemědělských domácnostech“ (CAP Regulations and Farm Household Relations). Stať byla vybrána z více než dvou desítek příspěvků (převážně sociologického zaměření) uveřejněných v publikaci „Rural Gender Relations: Issues and Case Studies“ (CABI Publishing, UK – USA, 2006). Pojednává o vztazích mezi muži a ženami v zemědělských hospodářstvích a domácnostech na příkladu pěti zemí bývalé EU 15 (Finsko, Francie, Nizozemsko, Řecko a Švédsko). Tyto vztahy jsou posuzovány nejen v souvislosti s příslušnými pravidly v rámci SZP, ale i vzhledem k sociálně ekonomickému vývoji v jednotlivých členských zemích EU, jakož i jejich společensko kulturním tradicím. Stať přitom vychází z toho, že v rodinných farmách pracovalo tradičně mnoho žen, aniž by zpravidla mohly mluvit do jejich řízení a aniž by náležely k organizacím farmářů. Ekonomické a další změny z nedávné doby, včetně změn v pravidlech SZP mění však společenské postavení žen zejména v menších farmách.

Významným ekonomickým faktorem je diverzifikace výdělečné činnosti mužů. Zejména drobní farmáři musejí přijímat zaměstnání mimo zemědělství, aby udrželi vyrovnaný rodinný rozpočet. Vzniká tak vakuum, pokud se jedná o práci na farmě a její řízení, které na malých farmách nelze nahradit placenou pracovní silou. Pro tyto farmáře je pak obtížné udržet si status zemědělce, což usnadňuje aktivní zapojení žen do zemědělské činnosti. Dalšími faktory, usnadňujícími jejich zapojení jsou:

- ženy vlastní veškerou nebo polovinu zemědělské půdy, nebo ji vlastní spolu se svými manžely,
- ženy přispívají vyšším podílem práce na farmě než jejich manželé,
- ženy mají odborné zemědělské vzdělání,
- manželé uznávají schopnosti svých manželek coby farmářek.

Zapojení žen do zemědělského zaměstnání se v praxi uskutečňuje na dvou úrovních: na úrovni farmy a na institucionální úrovni. Zapojení na úrovni farmy je měřítkem toho, do jaké míry jsou ženy aktivními farmářkami v kontextu dané farmy. Jejich zapojení na institucionální úrovni je měřítkem toho, do jaké míry jsou uznávány veřejně jako farmářky a zda smějí reprezentovat farmu v zemědělských organizacích. Ženy lze považovat za zcela zapojené do zemědělského zaměstnání pouze tehdy, když jsou zapojeny na obou těchto úrovních.

K POJETÍ GENDERU

Tak zvaná genderová problematika se týká zajištění rovného postavení lidí v nejrůznějších oblastech společnosti bez ohledu na jejich pohlaví. Rozdíly mezi ženami a muži jsou charakteru biologického a sociálního. Pohlaví se vztahuje k biologickým rozdílům. Nedávno zavedený termín gender odkazuje na sociální rozdíly mezi ženami a muži. Čeština nemá prozatím pro tento termín adekvátní ekvivalent. Termín gender, vycházející z řeckého slova *genus* (rod), byl do češtiny přejat z angličtiny. Obvykle je i anglicky vyslovován – „džendr“.

Podle statistik Spojených národů tvoří ženy polovinu světové populace a jejich práce se rovná dvěma třetinám světových pracovních hodin, vlastní zhruba 1-2 % světového majetku a jsou málo zastoupeny v rozhodovacích pozicích (asi 13 % zástupců v parlamentech jsou celosvětově ženy a jen 4 % hlav států jsou ženy). Zhruba 70 % chudých světa jsou přitom ženy a ženy také tvoří 80 % všech uprchlíků a 70 % negramotných obyvatel světa¹. Tyto údaje jsou výrazně ovlivněny situací v rozvojových zemích.

Gender se vztahuje k sociálním rozdílům a k těm vztahům mezi ženami a muži, které jsou získané, měnitelné v čase a liší se jak v rámci jednotlivých kultur, tak mezi kulturami navzájem. Nejsou tedy přirozeným, daným rozdílem mezi ženami a muži, ale dočasným vývojovým stupněm sociálních vztahů. Genderové role jsou vytvářeny získaným (návykovým) chováním příslušné společnosti, komunity nebo sociální skupiny, které lidi předurčuje pojmát aktivity, úkoly a odpovědnost jako ženské nebo mužské. Toto chování je ovlivněno věkem, společenskou třídou, rasou, etnikem, kulturou, vírou nebo ideologií, geografickým, ekonomickým a politickým prostředím.

Jak muži, tak ženy hrají ve společnosti několikeré role - reprodukční, produktivní a řídicí. Muži se obvykle považují za živitele, jsou schopni obětovat víc času roli výrobce (produktivní role) a ze svých četných rolí hrají v daný čas jen jednu. Oproti mužům ženy často zajišťují pro domácnost druhotný pracovní příjem. Své role hrají současně a musí se vypořádat s konkurenčními nároky na svůj omezený čas. Ženská pracovní doba a flexibilita jsou tím pod mnohem větším tlakem. Pokud muži a ženy historicky hrají ve společnosti různé role, jsou často vystaveni velmi odlišnému kulturnímu, institucionálnímu, fyzickému a ekonomickému tlaku, mnohdy zakořeněnému v podobě systematické nerovnosti.

Gender vychází z konceptu rovných příležitostí pro muže a ženy, podle něhož by všechny lidské bytosti měly mít možnost svobodně rozvíjet své schopnosti a využívat příležitosti bez omezení, která mohou přinášet jakékoliv bariéry pro účast v ekonomickém, politickém a sociálním životě na základě pohlaví. Genderová rovnost, neboli rovnost mezi

¹ Citováno podle M. Kolářové: *Globalizace a gender*. In: *Globalizace a globální problémy*. Univerzita Karlova v Praze, Centrum pro otázky životního prostředí (eds. J. Dlouhá, J. Dlouhý, V. Mezřický), Praha 2006.

ženami a muži, se obecně vztahuje k rovnosti v jejich právech, povinnostech a příležitostech. Jedná se zejména o rovný přístup ke vzdělání, výcviku a pracovním příležitostem, o rovné mzdy za práci srovnatelné hodnoty, právo na vlastnictví půdy a kapitálu, svobodu rozhodování mít dítě ad. Jejich naplnění vyžaduje změnu tradičních zvyků a postojů společnosti. Neznamená to, že ženy a muži jsou stejní, ale že rozsah práv žen a práv mužů, rozsah jejich povinností a příležitostí nezávisí na tom, zda se narodili jako ženy nebo jako muži. Jinak řečeno, závaznost chování dle genderu je proměnlivým stavem a je jen dočasným stupněm vývoje sociálních vztahů a postavení muže a ženy.

Rovnost mezi ženami a muži je tedy záležitostí lidských práv. Vyvážená účast žen a mužů v každé oblasti života představuje důležitou podmínku rovnosti mezi nimi. Ženy, stále více vzdělanější, se stále častěji zapojují do pracovních a řídicích procesů, vyžadujících vyšší kvalifikaci a realizují se tak i v těchto oblastech. Lze očekávat, že tento trend, nastoupený především ve vyspělých zemích, bude pokračovat a zasáhne i další země. Ženy se vzrůstající úrovní svého vzdělání budou zřejmě častěji přizpůsobovat rodinný život a mateřství profesní kariéře. Nelze předpokládat, že by v dohledné době došlo u této tendence ke zvratu. Naopak spíše zesílí a rozšíří se tak, jak bude postupovat civilizační, vědecký a kulturní pokrok².

ŽENY V ČESKÉ EKONOMICE

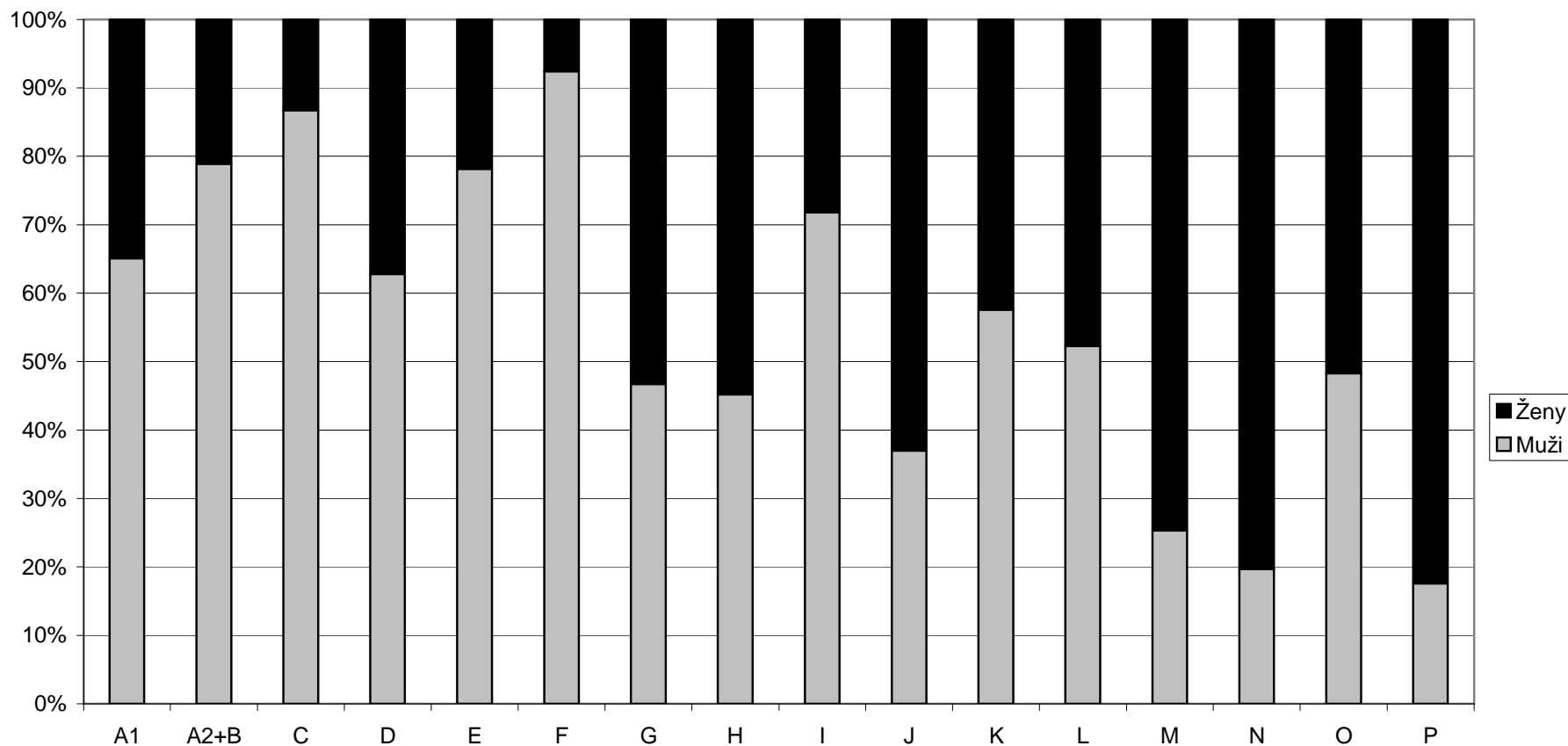
Na celkové zaměstnanosti v ČR se ženy v roce 2006 podílely necelými 43 %. Podíl žen v jednotlivých sledovaných odvětvích ekonomické činnosti (graf 1) se přitom pohyboval od méně než 8 % do více než 82 %. Z uvedených 16-ti odvětví měli muži početní převahu v devíti odvětvích, včetně zemědělství³, ženy v sedmi odvětvích. Výrazně „mužskými“ odvětvími jsou stavebnictví, těžba nerostných surovin, lesnictví a rybářství, výroba a rozvod elektřiny, plynu a vody. Výrazně „ženskými“ zase činnosti domácností (zejména jako zaměstnavatelů domácího personálu), zdravotnictví (vč. sociální péče a veterinárních činností) a vzdělávání.

Mezi typicky „ženské“ profese patří již tradičně povolání související s výchovou a péčí o především malé (předškolní) děti (tab. 1). Patří sem také zdravotnické profese na střední úrovni a také kancelářské práce středně-technického rázu. Do první desítky zaměstnání s nejvyšším podílem žen se zařadily rovněž profese, zajišťující obsluhu strojů v textilním průmyslu (obsluha šicích a vyšívacích strojů).

² MPSV a ČSÚ (ve spolupráci s dalšími ministerstvy a institucemi): *Ženy a muži v datech – 2005*.

³ *Ještě na přelomu 60. a 70. let minulého století měly v našem zemědělství mírnou početní převahu ženy.*

Graf 1 - Podíly žen a mužů v odvětvích národního hospodářství (2006)

A1 - Zemědělství, myslivost a souvis. čin., A2+B - Lesnictví, rybolov, chov ryb, C - Těžba nerostných surovin, D - Zpracovatelský průmysl, E - Výroba a rozvod elektřiny, plynu a vody, F - Stavebnictví, G - Obchod, opr. mot. voz. a spotřebního zboží, H - Ubytování a stravování, I - Doprava, skladování a spoje, J - Finanční zprostředkování, K - Nemovitosti a pronájem, podnikatelské činnosti, L - Veřejná správa a obrana, povinné soc. zabezpečení, M - Vzdělávání, N - Zdravotní a sociální péče, veterinární činnosti, O - Ostatní veřejné, sociální a osobní služby, P - Činnosti domácností.

Pramen: ČSÚ - výběrové šetření pracovních sil

Téměř výlučně muži jsou reprezentována povolání, související s obsluhou a řízením technických zařízení a strojů, včetně motorových vozidel. Týká se to i obsluhy zemědělských strojů. Do první desítky zaměstnání s nejvyšším podílem mužů se zařadily také dělnické profese ve stavebních a těžebních oborech.

Tab. 1 - Zaměstnání s nejvyšším a nejnižším podílem žen v ČR

Deset zaměstnání s nejvyšším podílem žen	Podíl žen (%)	Deset zaměstnání s nejvyšším podílem mužů	Podíl žen (%)
Učitelé předškolní výchovy	100,0	Řidiči nákladních automobilů a tahačů	0,5
Sestry pro intenzivní péči	100,0	Obsluha zemědělských a lesních strojů	0,4
Obsluha šicích a vyšívacích strojů	100,0	Řidiči sanitních a RZP ¹⁾ vozů	0,3
Zenské sestry, porodní asistentky	100,0	Tesaři a truhláři	0,3
Sestry pro péči o dítě	99,8	Strojvedoucí	0,1
Pedagogové pro předškolní výchovu	99,6	Stavební montážníci	0,0
Ruční praláci a žehlíři (kromě obsluhy strojů)	99,6	Dělníci pro těžbu dřeva (kromě obsluhy pojízdnych zařízení)	0,0
Ošetřovatelé, všeobecné zdravotní sestry	98,6	Horníci, lamači pro uhelné doly	0,0
Písačky - opisovačky, stenotypistky	97,9	Obsluha důlního zařízení a razicích štítů	0,0
Pečovatelé v domácnosti	97,6	Zedníci, kameníci, omítkáři	0,0

¹⁾ Rychlá záchranná pomoc.

Pramen: "Ženy a muži v datech - 2005"; publikace MPSV a ČSÚ (za účasti dalších ministerstev a institucí)

Zajímavá je rovněž skladba zaměstnání s nejvíce vyrovnaným podílem mužů a žen (blízkým se v obou případech 50 %). Do první desítky těchto zaměstnání patří většinou profese, nevyžadující vysokoškolské vzdělání (např. pomocní a nekvalifikovaní pracovníci v dopravě, ve skladech, vazači břemen a ostatní pomocní pracovníci). Výjimku tvoří jen dvě skupiny zaměstnání: vedoucí pracovníci v dopravě, skladování, telekomunikacích a na poštách a také bakteriologové, biologové, ekologové a zoologové.

Tab. 2 - Hrubé měsíční mzdy podle odvětví a pohlaví v roce 2006

Odvětví	Průměrná mzda v Kč		
	celkem	muži	ženy
Zemědělství, lesní hospodářství, rybolov (vč. chovu ryb)	17 499	18 585	15 019
z toho odvětví zemědělství	17 148	18 092	14 753
Těžba nerostných surovin	26 261 ¹⁾	27 370	20 465 ¹⁾
Zpracovatelský průmysl	21 509	24 048	16 956
Výroba a rozvod elektřiny, plynu a vody	27 077	28 259	23 501
Stavebnictví	23 096	23 429	20 392
Obchod, opravy motor. vozidel a výrobků pro osobní spotřebu	23 624	28 720	17 841
Ubytování a stravování	15 317	17 120 ¹⁾	14 035
Doprava, skladování a spoje	24 033	25 356	21 411
Finanční zprostředkování	42 863	62 809	32 070
Činnosti v oblasti nemovitostí a pronájmu; podnikatelské činnosti	25 310	28 500	20 370
Veřejná správa a obrana; povinné sociální zabezpečení	24 827	27 506	22 122
Vzdělávání	21 494	26 392	19 866
Zdravotnictví a sociální péče; veterinární činnosti	21 327	27 688	19 766
Ostatní veřejné, sociální a osobní služby	19 296	18 106	17 114
Celkem	22 908	25 593	19 305

¹⁾ Údaje zatížené nadstandardní chybou.

Pramen: Struktura mezd zaměstnanců v roce 2006; ČSÚ, 2007. Údaje za odvětví zemědělství podle Treximy, spol. s r. o.

S rozdílným zastoupením žen a mužů v různých odvětvích a typech zaměstnání souvisí platové, resp. mzdové rozdíly mezi nimi. Ve všech odvětvích dosahují ženy nižší průměrné mzdy než muži (tab. 2). Mimořádně vysoký absolutní i relativní rozdíl v průměrné hrubé měsíční mzdě mužů a žen vykazuje odvětví s nejvyšší platovou úrovní – „finanční zprostředkování“. Odvětví zemědělství se v porovnání s národohospodářským průměrem vyznačuje výrazně nižší průměrnou mzdou a zároveň poněkud menším rozdílem v hrubé měsíční mzdě mezi muži a ženami. V národohospodářském průměru jsou tyto mzdy u žen nižší o necelou čtvrtinu a v odvětví zemědělství o necelou pětinu.

Uvedené mzdové rozdíly mezi ženami a muži nejsou ovšem spolehlivým ukazatelem míry jejich (ne)rovnosti na trhu práce nebo mzdové diskriminace žen. Platí-li např. že větší část platového rozdílu mezi ženami a muži je zapříčiněná odlišnou úrovní dosaženého vzdělání, je zapotřebí hledat zdroje příslušných rozdílů nejen na trhu práce, ale už před vstupem na něj. To znamená v rozdílných preferencích při volbě úrovně i oborů vzdělání, druhu zaměstnání a při tzv. kariérních rozhodnutích. S těmito rozhodnutími souvisí i skutečnost, že převážná většina žen v reprodukčním věku přerušuje svoji pracovní kariéru z důvodu péče o děti.

Základní genderové rozdíly v dosaženém vzdělání lze posoudit podle údajů v tab. 3.

Tab. 3 - Nejvyšší dosažené vzdělání mužů a žen zaměstnaných v národním hospodářství (NH) a v odvětví zemědělství (%)

Nejvyšší dosažené vzdělání	NH celkem				z toho zemědělství			
	2006		1998		2006		1998	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Základní	4,2	8,0	6,7	12,2	7,1	20,2	11,6	26,9
Střední bez maturity	48,9	32,9	52,4	36,8	62,7	43,1	62,4	44,9
Střední s maturitou	31,6	44,8	28,5	41,0	23,1	31,9	19,3	26,1
Vysokoškolské	15,3	14,3	12,0	9,6	7,1	4,8	6,1	1,6
Bez vzdělání	-	-	0,4	0,4	-	-	0,6	0,5
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: ČSÚ - údaje výběrového šetření pracovních sil

Z hlediska dosaženého vzdělání se zaměstnané ženy v porovnání s muži vyznačují:

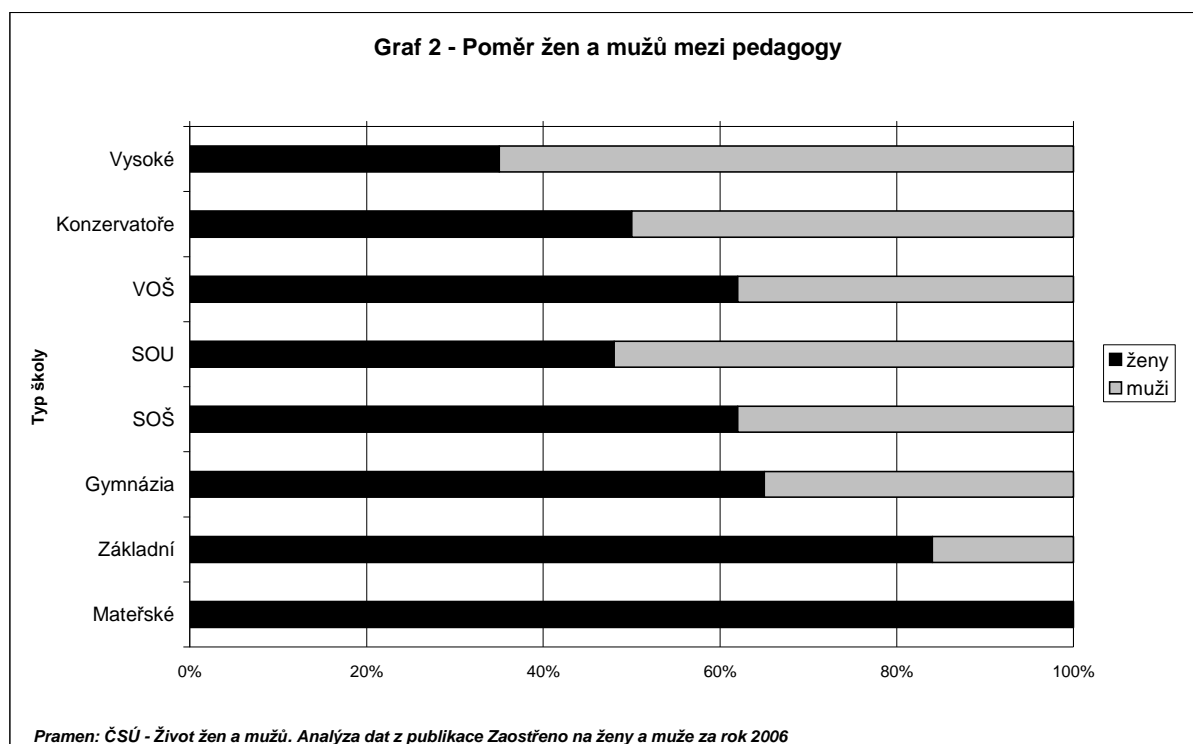
- vyšším podílem osob pouze se základním vzděláním,
- nižším zastoupením středního vzdělání bez maturity a s vyšším podílem středního vzdělání s maturitou,
- nižším zastoupením vysokoškolského vzdělání.

Platí to jak pro celé národní hospodářství, tak i pro zemědělství, kde jsou však uvedené rozdíly podstatně výraznější. Celá pětina žen zaměstnaných v zemědělství měla v roce 2006 jen základní vzdělání (tj. o 13 procentních bodů více než u mužů zaměstnaných v tomto odvětví); v průměru za národní hospodářství analogicky 8 %, tj. o necelé 4 p. b. více než

u mužů. Výrazné rozdíly existují i v zastoupení středního vzdělání bez maturity a s maturitou. Podíl žen s maturitou je přítom v národním hospodářství i v zemědělství vyšší než u mužů.

Naproti tomu je u zaměstnaných žen v porovnání s muži nižší podíl osob s vysokoškolským vzděláním. V průměru za celou českou ekonomiku činil v roce 2006 tento rozdíl 1 p. b., zatímco v roce 1998 (první rok, za který existují srovnatelné údaje výběrového šetření pracovních sil) 2,4 p. b. V zemědělství byl uvedený rozdíl v obou případech podstatně vyšší: v roce 2006 2,3 p. b. a v roce 1998 4,5 p. b. Ve sledovaném období se přítom podíl zaměstnaných žen s vysokoškolským vzděláním výrazně zvýšil: v národním hospodářství v průměru o téměř 50 % a v zemědělství na trojnásobek. Zemědělství ovšem v podílu osob s tímto vzděláním nadále značně zaostává za průměrem národního hospodářství (v případě žen podstatně více než u mužů). Z hlediska genderových a mzdových rozdílů hraje u zaměstnaných osob s vysokoškolským vzděláním důležitou roli nejen určitá (snižující se) převaha mužů s terciárním vzděláním, ale i další faktory. Je to jednak odlišná odvětvová struktura zaměstnanosti žen a mužů s příslušným vzděláním a také jejich odlišné konkrétní zaměstnání.

Je to možno doložit následujícími údaji za jedno z národohospodářských odvětví s výraznou převahou žen – školství, které patří mezi odvětví s nízkou úrovní průměrné mezd a zároveň s vysokým podílem osob s vyšším vzděláním. Na tři pedagožky všech typů škol připadá jeden pedagog. V mateřských školách pracují přítom prakticky výhradně ženy, které také výrazně převažují mezi učiteli na základních školách (84 % žen), zatímco na vysokých školách je mezi pedagogickými pracovníky jen jedna třetina žen (graf 2).

Jednou z příčin mzdových rozdílů mezi ženami a muži je i jejich rozdílná účast v tzv. manažerských zaměstnáních. Např. podle studie CERGE - EI⁴ jsou ženy v ČR poměrně dobře zastoupeny v řadách středního a nižšího managementu (připadá na ně zhruba třetina této skupiny) tvoří však jen asi 7 % úzkého vedení ze středních a velkých firem. Obecně platí, že čím vyšší pozice v zaměstnání, tím méně žen. Muži častěji zauímají vrcholné a nejlépe odměňované pozice.

V případě zemědělství můžeme posoudit genderovou strukturu osob v čele všech zemědělských podniků všech velikostních skupin. Podle Eurostatu⁵ bylo u nás v roce 2005 mezi vedoucími těchto podniků více než 86 % mužů a necelých 14 % žen. Jedná se však o průměrné údaje, které se liší v závislosti na velikosti podniků. V menších podnicích s výměrou obhospodařované zemědělské půdy do 20 ha činil sledovaný podíl žen 17,1 %, kdežto v podnicích nad 100 ha jen 6,8 %.

Při zevrubnějším zkoumání genderových rozdílů ve mzdové oblasti bylo by třeba přihlížet i k dalším faktorům, včetně počtu odpracovaných hodin. V případě zemědělství lze z údajů ČSÚ⁶ např. odvodit, že v roce 2005 činil podíl žen (mimo sezónních pracovníků) zaměstnaných na plný úvazek (1 800 opracovaných hodin za rok) 50,6 %, kdežto u mužů 61,8 %. Prakticky ve všech odvětvích národního hospodářství pracuje vyšší podíl žen než mužů na zkrácený úvazek. Využití hodinových mezd při posuzování mzdové (ne)rovnosti bylo by proto všeobecně vhodnější než využití měsíčních mezd.

Hlubší hodnocení existence a míry sledované genderové (ne)rovnosti by vyžadovalo podrobnější údaje. Ty by měly umožňovat srovnání zaměstnaných mužů a žen jak se stejnou úrovní vzdělání a stejnými schopnostmi, tak i se stejnou motivací, pracujících ve stejném typu podniků a ve stejném detailním zaměstnání. Takové údaje, umožňující sledovat „dodržování principů stejné mzdy za stejnou práci a za práci stejné hodnoty“⁷, nejsou k dispozici. Z uvedených údajů je přitom zřejmé, že existující rozdíly mezi muži a ženami v agregátních údajích, týkajících se průměrných mezd, jsou významně ovlivněny objektivními faktory a že je proto nelze samy o sobě považovat za projev mzdové diskriminace „slabšího“ pohlaví. Neznamená to však, že v jednotlivých podnicích nemůže být princip genderové rovnosti z hlediska odměňování za stejnou práci porušován.

⁴ Jurajda, Š. Munich, D.: *Relativní postavení žen na trhu práce v České republice – Shrnutí výzkumu. In: Kariéra, rodina, rovné příležitosti. Výzkumy postavení žen a mužů na trhu práce. Gender Studies, o. p. s., 2006.*

⁵ Eurostat: *Farm structure in the Czech Republic – 2005; Statistic in focus, č. 21/2006.*

⁶ ČSÚ: *Strukturální výsledky za zemědělství ČR v roce 2005. Praha 2006.*

⁷ Příloha k usnesení vlády ČR č. 762/2007 z 11.7.2007 „Aktualizace opatření Priorit a postupů vlády při prosazování rovných příležitostí pro ženy a muže“.

NAŘÍZENÍ SPOLEČNÉ ZEMĚDĚLSKÉ POLITIKY A VZTAHY V ZEMĚDĚLSKÝCH DOMÁCNOSTECH*

Většina žen na venkově už tradičně pracuje v zemědělství, aniž by mohly mluvit do zemědělského rozhodování a aniž by náležely k organizacím farmářů a k zemědělskému zaměstnání. Zemědělská statistika je klasifikovala jako „neplacené rodinné pomocnice“ a dokonce minimalizovala jejich přínosy pro farmu, a hleděla na jejich práci na farmě jako na pomocnou práci při hospodaření jejich manželů a jako na součást jejich povinností jako manželek (Whatmore 1991). V mnoha zemích po celém světě se ženy nepokládaly za farmářky a odmítaly, že jsou farmářkami, když byly dotazovány při průzkumech. Řada ekonomických a ideologických změn jakož i legislativní a politické změny však v nedávné době změnily v Evropském společenství společenský kontext pro mnoho evropských žen na venkově. Ve skandinávských nebo lépe řečeno v severských zemích (od doby, kdy do EU vstoupilo Finsko) je rovnost pohlaví převáděna do sociální politiky systematictěji než v ostatních evropských zemích, zatímco ekonomické změny mění úlohu mužů na venkově v celé Evropě. Ve většině zemí musejí drobní farmáři – muži přijímat zaměstnání mimo zemědělství, aby dokázali udržet vyrovnaný rodinný rozpočet a zajistili přežití vlastní farmy a zemědělské domácnosti. Takto vzniká vakuum, pokud se jedná o práci na farmě a o řízení farmy, které na malých farmách nelze nahradit placenými pracovními silami. Naproti tomu pravidla Společné zemědělské politiky (SZP) až donedávna určovala, že, k tomu, aby někdo mohl být považován za zemědělce pracujícího na plný úvazek a aby měl nárok na plné zemědělské dotace, musí odpracovat v zemědělství více než polovinu své pracovní doby. Tato definice znamenala pro drobné farmáře (muže) značné dilema, jak se jim podaří udržet si titul zemědělce. Kromě toho v mnoha zemích začaly ženy, zejména mladší ženy, stále více požadovat rovnost s muži: ty, které pracují v zemědělství, požadují, aby také byly uznány, že jsou farmářkami (O'Hara 1998; Rieu a Cettolo 2000). Jedná se o společenské změny, které se různou měrou šíří po celé Evropě a mohou vytvářet nové vztahy mezi pohlavími v zemědělských rodinách, zejména v malých zemědělských podnicích.

Ačkoliv se studie týkající se postavení žen v zemědělství uskutečnily v řadě zemí (např. Haugen 1998, Overbeek 1998, Shortall 1999, Brandth 2002), nebyly zkoumány podmínky, za nichž mohou ženy být uznány jako farmářky a zapojeny do zemědělského zaměstnání. Může se jednat o odraz internalizovaného komplexu méněcennosti dokonce na straně těch, kdo se zabývají společenskými vědami a neodvážjí se věřit v takové zapojení.

V této studii je pojem vyloučení/zapojení používán v užším významu slova než obvykle, protože se jedná o vyloučení ze zemědělského zaměstnání nebo zapojení do zemědělského zaměstnání, a nejedná se tedy nutně o „společenské“ vyloučení nebo zapojení⁸. Samozřejmě,

* Constantina Safilios-Rothschild: *CAP Regulations and Farm Household Relations*.

⁸ Stat' vychází z poznatků výzkumné studie: *Causes and Mechanisms of Exclusion of Women Smallholders (Příčiny a mechanismy vyloučení žen – drobných farmářek)*, kterou finančně podpořila Evropská komise,

že vyloučení žen ze zemědělského zaměstnání, když jsou v zemědělství činné, se často také podílí na negativních pocitech bezmocnosti a psychologického odcizení. Avšak hlavním předmětem této studie je zjištění ekonomických, společenských a sociálně psychologických podmínek, v nichž pokračuje vyloučení ze zemědělského zaměstnání, jakož i společenských podmínek, v nichž lze takového zapojení dosáhnout. V tomto ohledu se pojem vyloučení poněkud liší od toho, jak byl definován v pracích Room (1994, 1995) a Shucksmith a Chapman (1998), protože se vztahuje také na odpírání přístupu k ceněným prostředkům, jako je zemědělské vzdělávání, zemědělský úvěr a subvencované zemědělské modernizační programy EU. Nařízení SZP vytvořila, jak uvidíme dále, nové společenské a sociálně ekonomické podmínky, které v některých zemích napomohly zapojení žen do zemědělského zaměstnání a rozvoji nové reality v postavení obou pohlaví.

Rovněž platí, že zapojení žen pouze na úrovni farmy, kdy se jedná o aktivní účast na práci na farmě a zemědělském rozhodování, nepředstavuje zapojení žen do zemědělského zaměstnání, pokud tuto aktivní úlohu farmářky nedoprovázejí projevy veřejného uznání. Jinak řečeno, může to vlastně představovat nový typ vyloučení, protože ženy jsou sice aktivními farmářkami, ale nejsou jako takové uznávány, a proto nemají nárok na zemědělské vzdělávání ani na účast v subvencovaných zemědělských modernizačních programech EU.

Pět zemí zařazených do této studie je zcela odlišných z hlediska sociálně ekonomického vývoje jakož i ze společensko-kulturního hlediska. Obzvláště významné jsou značné rozdíly v sociální politice. V severovýchodních zemích tato politika podporuje profesionalizaci žen a jejich účast v rozhodovacích profesních orgánech. Proto lze očekávat, že její realizace usnadní zapojení žen do zemědělského zaměstnání. Na opačném konci je Řecko, které zcela postrádá sociální politiku podporující vstup žen do tohoto zaměstnání a kde stále převládají, zejména ve venkovských oblastech, tradiční hodnoty ve vztazích mezi oběma pohlavími, zatímco zbývající země (Francie a Nizozemsko) se nacházejí někde uprostřed. Existence těchto rozdílů umožňuje ověření hypotéz v rozdílných podmínkách a vyslovení závěrů, které se mohou týkat velké části Evropy, na severu i na jihu, na západě i na východě.

Metodika

Tato práce vychází ze srovnávacího výzkumu prováděného v letech 1998 a 1999 v pěti zemích: ve Finsku, Švédsku, Nizozemsku, Francii a Řecku. Celkem bylo dotazováno 689 žen a 322 mužů, hlavně drobných farmářů (tab. 4). Na drobné farmáře byl kladen důraz proto, že existuje mnoho náznaků jejich vyloučení ze zemědělských služeb a prostředků a protože pociťují větší dopad plynoucí z nařízení SZP a pokračujících sociálně ekonomických změn než větší farmáři.

Generální ředitelství pro výzkum. Autorka byla koordinátorkou této studie a odpovídala za výzkum v Řecku. Spolupracovníky v ostatních zemích byla Sabine de Rooij a Bettina Bock v Nizozemsku, Maarit Sireni ve Finsku, Goran Djurfeldt a Pernille Gooch ve Švédsku a Annie Rieu a Helene Cettolo ve Francii.

Při výběru farmářů a farmářek, kteří měli být dotazováni, byla pro ověření výzkumné hypotézy použita řada stratifikačních kritérií. Vzorek respondentů byl proto stratifikován na základě věku, manželského stavu a rozsahu zaměstnanosti žen mimo zemědělství. Stratifikační kritérium věku, které určilo výběr mužů mladších než 55 let a žen mladších než 50 let, zajišťuje, že vybraní farmáři a farmářky jsou stále aktivní a že zde nepůsobí kombinovaný efekt vyloučení kvůli věku. Kritérium manželského stavu, které určilo výběr manželských párů, umožnilo analýzu dynamiky vylučujících mechanismů souvisejících s pohlavím, které zabraňují uznání žen jako farmářek v přítomnosti manžela, protože on je tradičně považován za farmáře. O kritériu časově omezeného zaměstnání mimo zemědělství, které určilo, že ženy nesmějí pracovat déle než 20 hodin týdně v zaměstnání mimo zemědělství, bylo při výběru žen rozhodnuto proto, aby se zajistilo, že ženy nebudou vylučovány ze zemědělského zaměstnání, protože mají pravidelné zaměstnání mimo zemědělství. Avšak ve Švédsku, protože tam už prakticky neexistují hospodyně⁹, bylo třeba toto kritérium změnit a místo žen, které nepracují déle než 20 hodin týdně mimo zemědělství, byly zahrnuty ženy, které pracují na farmě alespoň 20 hodin týdně. Tak byly zahrnuty ženy, které potom, co odpracují polovinu pracovní doby nebo více v nezemědělských zaměstnáních, přispívají 20 či více hodinami za týden k práci na farmě (Djurfeldt a Gooch 2000).

Tab. 4 - Počet dotázaných mužů farmářů a žen farmářek v jednotlivých zemích

Země	Muži	Ženy
Řecko	90	206
Francie	72	150
Nizozemsko	62	149
Finsko	50	100
Švédsko	48	84

Rovněž v Řecku nebylo prakticky možné dotazovat se manželů s několika zaměstnáními těch žen, které splňovaly kritéria výzkumu, protože byli velmi zaneprázdněni svými zaměstnáními mimo zemědělství, která je odváděla z vesnice. Proto bylo přijato rozhodnutí dotazovat se drobných farmářů – mužů, kteří nebyli plně zaneprázdněni několika zaměstnáními, ale nebyli příbuzní s dotazovanými ženami. Přineslo to neočekávaný a velmi důležitý poznatek, že dotazovaní muži a dotazované ženy patřily ve skutečnosti ke dvěma rozdílným zemědělským populacím.

Také je třeba poznamenat, že se napříč pěti zeměmi vyskytly metodické problémy kvůli rozdílným definicím drobných farmářů a protože malé farmy mají v těchto zemích rozdílnou důležitost. Např. v Řecku drobní farmáři tvoří většinu zemědělců (75 %), zatímco ve Francii činí jejich podíl pouze 27 %, a v Nizozemsku 33 % (Bock a De Rooij, 2000; Rieu a Cettolo

⁹ Ve všech skandinávských zemích je procento ekonomicky aktivních žen velmi vysoké. Djurfeldt a Gooch uvádějí: „...ve Švédsku je mezi mladšími ženami staromódní „hospodyně“ něco jako archaický jev“ (Djurfeldt a Gooch 2000).

2000). Ve Finsku a ve Švédsku představují drobní farmáři dokonce menší minoritu (viz tab. 5). Přestože jsou drobní farmáři v těchto pěti zemích různě početní, lze je srovnávat, protože se zdá, že sdílejí stejné zkušenosti plynoucí z diskriminace a vyloučení.

Abychom zajistili srovnatelnost poznatků napříč různými kulturami, 80 % všech položených otázek bylo v těchto pěti zemích shodných a pouze 20 % bylo odlišných, zaměřujících se na typické problémy v každé zemi.

Tab. 5 - Rozložení zemědělských podniků podle výměry využívané zemědělské půdy v jednotlivých zemích v r. 1995 (údaje jsou v procentech)

Země	<5 ha	5-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	>50 ha	Celkem
Řecko	75,1	15,0	6,8	2,7	0,4	773,8
Francie	27,3	9,5	12,1	24,1	27,0	734,8
Nizozemsko	33,0	16,0	18,4	26,3	6,3	113,2
Finsko	10,5	17,7	30,0	35,0	6,7	101,0
Švédsko	12,4	17,5	21,4	27,8	20,9	88,8
EU-15	56,8	13,0	10,6	11,5	8,0	7431,5

Pramen: GraphAgri Europe 1999, s. 48.

Nakonec uveďme, že se zapojení žen v praxi uskutečňuje na dvou úrovních: na úrovni farmy, kdy se měří aktivní účastí žen na zemědělské práci a zemědělském rozhodování, a na institucionální úrovni, kdy se měří, zda v daném místě jsou či nejsou brány jako aktivní farmářky nebo zda jsou či nejsou členkami zemědělských organizací. Zapojení žen na úrovni farmy je měřítkem toho, do jaké míry ženy jsou aktivními farmářkami v kontextu dané farmy. Zapojení žen na institucionální úrovni je měřítkem toho, do jaké míry ženy jsou uznávány veřejně jako farmářky a zda smějí reprezentovat farmu v zemědělských organizacích. Samozřejmě, že institucionální zapojení žen farmářek znamená mnohem víc, jak uvidíme dále, ale tyto dvě složky představují rozhodující začátek pro úplné zapojení. Ženy lze považovat za zcela zapojené do zemědělského zaměstnání pouze tehdy, když jsou zapojeny na obou úrovních.

Poznátky: podobnosti a rozdíly mezi pěti zeměmi

Navzdory významným sociálně ekonomickým a kulturním rozdílům mezi oběma severskými zeměmi a ostatními třemi zeměmi, pokud se jedná o význam zemědělství pro jejich hospodářství, důležitost drobných farmářů, úroveň sociálně ekonomického rozvoje a sílu myšlenky rovnosti obou pohlaví, tato studie zjistila ve všech pěti zemích řadu podobných trendů v průběhu zapojování žen do zemědělského zaměstnání. Protože však ve Francii a v Nizozemsku existuje málo žen, které jsou členkami zemědělských organizací, faktory usnadňující zapojení žen mají v těchto dvou zemích menší dopad na institucionální zapojení než v ostatních zemích. Byly zjištěny tyto podobnosti:

- Když manželé vykonávají několik činností, jsou jejich manželky aktivně zapojeny do práce na farmě mnohem častěji než, když manželé hospodaří na plný úvazek;
- Vlastnění půdy ženami (celé výměry nebo její poloviny nebo společné vlastnictví) je v pozitivním vztahu k jejich zapojení do zemědělského zaměstnání;
- Když ženy pracují v zemědělství více než jejich manželé (s výjimkou Švédska), zvyšuje se pravděpodobnost jejich zapojení do zemědělského zaměstnání;
- Ženy zapojené do zemědělského zaměstnání jsou „opravdovými“ farmářkami, protože vykonávají všechny zemědělské práce, jak ty, co jsou považovány za „mužské“, tak ty, co jsou považovány za „ženské“, a berou na sebe rozhodování ve věcech „mužských“ i „ženských“ a aktivně se na něm podílejí;
- Názor manželů týkající se schopnosti jejich manželek coby farmářek hraje důležitou roli, protože ženy, které nejsou svými manžely uznávány jako farmářky, jsou vyloučeny ze zemědělského zaměstnání mnohem častěji než ty, které jejich manželé uznali jako farmářky.

Faktory usnadňující zapojení žen do zemědělského zaměstnání jsou tyto: manželé vykonávají několik činností; manželé uznávají schopnost manželek coby farmářek; vyšší podíl žen na práci na farmě než manželů (včetně „mužských“ a „ženských“ zemědělských prací); vlastnění půdy ženami.

Mezi Francií, Nizozemskem a Řeckem na jedné straně a oběma severskými zeměmi na druhé straně však existují významné rozdíly. V severských zemích, a to zejména ve Finsku, může myšlenka rovnosti obou pohlaví za to, že je většina žen ze zemědělských domácností zapojena do zemědělského zaměstnání. Na švédském venkově se však nezdá, že by se rovnoprávné postavení mužů a žen v zemědělství zcela utvrdilo.

Kromě toho definice vyloučení žen ze zemědělství nemá v těchto pěti zemích stejnou podobu. Ve Finsku a ve Švédsku převládající myšlenky rovnosti obou pohlaví týkající se úloh mužů a žen zřejmě určují postavení žen v zemědělství a jejich šance na zapojení do zemědělského zaměstnání více než zemědělská politika EU. Platí to zejména o Finsku, kde je pouze nízký počet žen zcela vyloučen ze zemědělství. Je tomu tak proto, že účast žen na zemědělském rozhodování a jejich členství v zemědělských organizacích nejsou úzce spjaty s tím, do jaké míry se podílejí na práci na farmě, jako je tomu ve Francii, Nizozemsku a Řecku. Zdá se, že se na všech úrovních, dokonce i na úrovni rodiny, úspěšně prosazuje myšlenka rovnosti obou pohlaví. Myšlenka rovnosti obou pohlaví je na venkově ve Finsku tak významná, že dokonce dává ženám nepodílejícím se na práci na farmě právo mít hlas při zemědělských rozhodnutích a patřit do zemědělských organizací, když si to přejí. Rozdíl mezi ženami aktivně zapojenými do práce na farmě a těmi, co do ní zapojeny nejsou, je malý: 72 % žen méně aktivně zapojených do práce na farmě a 92 % aktivně zapojených do práce na farmě

je schopno podílet se na zemědělském rozhodování na úrovni farmy. Samozřejmě je třeba také poznamenat, že finské ženy mnohem častěji (polovina z nich) než ženy v ostatních čtyřech zemích získaly „odborné“ zemědělské vzdělání,¹⁰ které je opravňuje k tomu, aby měly hlas při zemědělském rozhodování, i když nejsou aktivně zapojeny do práce na farmě. Venkovské ženy ve Finsku (jakož i ve Švédsku) jsou rovněž obvykle vzdělanější než jejich manželé, což je v rozhodování všeobecně zvýhodňuje (Djurfeldt a Waldenström 1998; Sireni 2000).

Dále myšlenka rovnosti obou pohlaví (a stávající legislativa o individuální dani) ve Finsku nařizuje, že zemědělský příjem musí být rozdělován rovným dílem mezi manžele a jejich manželky, a u 73 % všech dotázaných párů tomu tak opravdu je. Rozdíl v přístupu k tomuto příjmu mezi aktivně zapojenými ženami a ženami nezapojenými do práce na farmě je opět poměrně malý: když ženy pracují v zemědělství více než jejich muži, 91 % z nich dostává polovinu zemědělského příjmu; když pracují tolik, co jejich muži, je to 72 %; a když pracují méně než jejich manželé, 61 % dostává polovinu zemědělského příjmu.

Ve Švédsku jsou myšlenky rovnosti obou pohlaví rovněž realizovány oficiálně, a to tak, že ženy jsou vyhledávány jako členky zemědělských organizací, aby vyvážíly jejich složení podle pohlaví, ale na úrovni domácnosti je jejich síla nižší. Důležitou určující veličinou pro realizaci rovnosti je však úroveň vzdělání mužů: muži s nízkým vzděláním zastávají stále tradiční ideologii ve věci rovnosti pohlaví, která ženám neumožňuje zapojit se do zemědělského zaměstnání na žádné úrovni, tedy ani na institucionální.

Kromě toho švédští muži, když jsou jim kladeny spíše nepřímé než přímé otázky, odpovídají častěji méně kladně, pokud se jedná o rovnost pohlaví. Zdá se, že jejich odpovědi na přímé otázky jsou mnohdy tradičními odpověďmi, podle oficiální myšlenky o rovnosti obou pohlaví to však nevypadá, že by ji švédští muži na venkově nějak příliš obhajovali. Konkrétněji řečeno, když byli švédští farmáři dotázáni, zda si myslí, že ženy jako farmářky jsou stejně schopné jako muži, 92 % odpovědělo kladně. Když však dostali nepřímou otázku, co si myslí, že „si myslí ostatní lidé“ o schopnosti žen jako farmářek, 45 % odpovědělo, že nejsou tak schopné jako muži, a pouze 35 % odpovědělo kladně.¹¹ Mimo to si pouze 18 % švédských žen farmářek myslí, že v zemědělství si ženy jsou rovny s muži; 26 % se domnívá, že si nejsou rovny; a 49 % neodpovídá nebo neumí odpovědět, což naznačuje pochybnost o genderové rovnosti na švédském venkově. Rovněž většina (67 %) švédských žen farmářek vyjadřuje své pocity, že zakusily nerovnost, a konstatují, že musejí čelit více problémům než muži farmáři, zatímco si většina finských mužů farmářů a žen farmářek nemyslí, že ženy farmářky mají více problémů než muži farmáři.

¹⁰ Je zdůrazněno „odborné“ zemědělské vzdělání, protože mnoho venkovských žen ve Francii, Nizozemsku a Řecku získalo vzdělání v nauce o vedení domácnosti nebo vzdělání v agroturistice uvedené v kolonce „zemědělské vzdělání“, které nahrazuje „skutečné“ zemědělské vzdělání.

¹¹ Zbývajících 20 % neodpovědělo nebo odpovědělo, že nevědí, což jsou odpovědi, které dále naznačují existující pochybnost.

Dále uvedme, že mezi Francií, Nizozemskem a Řeckem existují bezpochyby některé významné rozdíly, pokud se jedná o: sociálně ekonomický vývoj; průměrnou výměru využívané zemědělské půdy (5 ha v Řecku, 17,7 ha v Nizozemsku a 38,5 ha ve Francii); úroveň všeobecného a zemědělského vzdělání mužů a žen (vyšší ve Francii a Nizozemsku než v Řecku); v Nizozemsku a ve Francii mohou manželé a manželky vytvářet určitý typ obchodní společnosti (což činí pouze velcí farmáři), nikoliv však v Řecku. Navzdory těmto rozdílům existují v těchto třech zemích některé významné podobnosti v chování a vlastnostech farmářů a v průběhu zapojování žen do zemědělského zaměstnání:

- většina žen drobných farmářek nemá odborné zemědělské vzdělání;
- odborné zemědělské vzdělání zvyšuje pravděpodobnost zapojení žen do zemědělství;
- ženy majitelky farem jsou zapojeny do zemědělského zaměstnání na obou úrovních mnohem častěji než ženy, které nejsou majitelkami farem, ale ve Francii a Nizozemsku v menší míře než v Řecku. Ve Francii a v Nizozemsku je mnohem vyšší míra zapojení pouze na úrovni farmy;
- manželé vykonávají několik činností mnohem častěji než jejich manželky, a drobní farmáři je vykonávají častěji než velcí farmáři.

Podíl žen na práci na farmě a jejich zapojení do zemědělského zaměstnání

Ačkoliv je podíl žen na práci na farmě ve vztahu k podílu jejich manželů rozhodujícím faktorem, není to postačující činitel, aby vedl k zapojení žen do zemědělského zaměstnání a není ve všech zemích stejně důležitý. Z tab. 6 je zřejmé, že pouze ve Finsku a v Řecku se vyšší podíl žen na práci na farmě významnou měrou promítá do zapojení na obou úrovních, tj. na úrovni farmy a na institucionální úrovni.

Naproti tomu v zemích jako ve Francii a v Nizozemsku, kde se zdá, že členství žen v zemědělských organizacích je blokováno, i když je jejich příspěvek k práci na farmě vyšší než u jejich manželů, se ženám nedaří, aby se staly jejich členkami. Tato bariéra se jeví zcela nezdolatelnou, protože ji nepřekoná ani zemědělské vzdělání ani vlastnictví půdy.

Tab. 6 - Relativní rozsah práce na farmě u mužů a žen a zapojení žen do zemědělského zaměstnání

Relativní rozsah práce na farmě	Finsko	Francie	Řecko	Nizozemsko	Švédsko
<i>Ženy pracují více než manželé</i>					
Zapojeno	25 (78 %)	17 (44 %)	54 (77 %)	3 (43 %)	4 (31 %)
Částečně zapojeno	7 (22 %)	20 (51 %)	12 (17 %)	4 (57 %)	6 (46 %)
Vyloučeno	-	2 (5 %)	4 (6 %)	-	3 (23 %)
<i>Všichni pracují stejně</i>					
Zapojeno	18 (56 %)	13 (16 %)	15 (47 %)	5 (16 %)	13 (62 %)
Částečně zapojeno	12 (38 %)	34 (43 %)	2 (6 %)	16 (52 %)	4 (19 %)
Vyloučeno	2 (6 %)	33 (41 %)	15 (47 %)	10 (32 %)	4 (19 %)
<i>Muži pracují více než jejich manželky</i>					
Zapojeno	15 (46 %)	3 (10 %)	16 (28 %)	7 (11 %)	29 (58 %)
Částečně zapojeno	11 (33 %)	8 (26 %)	9 (16 %)	25 (40 %)	20 (40 %)
Vyloučeno	7 (21 %)	20 (65 %)	32 (56 %)	30 (48 %)	1 (2 %)

Ve Francii a v Nizozemsku může relativní rozsah práce žen na farmě usnadňovat jejich zapojení do zemědělského zaměstnání pouze na úrovni farmy. Za pozornost však stojí, že procento vyloučených žen ve Francii, Nizozemsku a Řecku je nejvyšší tehdy, když manžel pracuje na farmě více než žena. Konečně lze konstatovat, že ve Švédsku rozsah práce ženy na farmě ve vztahu k rozsahu práce jejího manžela nepředstavuje významný faktor pro její zapojení.

Význam vlastnictví půdy pro zapojení žen do zemědělského zaměstnání

Vlastnictví půdy se strany žen má rozdílný původ a různý význam pro role, které mohou v těchto pěti zemích hrát v zemědělství. Ve Finsku je nástupnictví na farmě komplikovanou otázkou, která zahrnuje koupi půdy od rodičů prostřednictvím značně vysoké zemědělské půjčky. Ženy si zřídka berou z tohoto důvodu takovou půjčku samy, ale mohou tak učinit v partnerství se svým manželem. Vysvětluje to naše zjištění, že zatímco pouze 8 % dotázaných žen vlastní veškerou půdu, 51 % ji vlastní společně se svým manželem.

Naproti tomu v Řecku existuje značná rovnost obou pohlaví, pokud se jedná o dědictví půdy. Obecně vzato, více než polovina respondentů má v úmyslu rozdělit zemědělskou půdu svým dětem stejným dílem; 29 % z nich ji předá pouze svým synům (a dům nebo peníze předají dívkám); a 16 % ji předá pouze svým dcerám. Samozřejmě, že jak muži respondenti tak ženy respondentky mnohem častěji říkají, že předají půdu své dceři, když nemají žádné syny: 58 % žen a 70 % mužů předá půdu své dceři, když nemají syna, a pouze 17 % žen a 27 % mužů předají půdu raději své dceři, když mají syny. Tyto poznatky naznačují v kontextu velmi nízké plodnosti na řeckém venkově, že dcery mají velmi dobrou šanci zdědit půdu. Ve vzorku dotazovaných řeckých žen půdu od svých rodičů opravdu zdědilo 40 % z nich. Vlastnictví půdy se strany žen však v současné době není dáno pouze dědictvím, ale také převodem nároku na půdu od jejich manželů. V řecké studii tedy 40 % žen vlastní

veškerou zemědělskou půdu a dalších 20 % vlastní polovinu půdy. Jak dále uvidíme, toto vysoké procento žen majitelek půdy hraje významnou úlohu v jejich schopnosti zapojit se do zemědělského zaměstnání.

Ve Francii jsou dědici půdy primárně synové. Půdu od svých rodičů zdědilo pouze 17 % dotazovaných žen a 35 % manželů. Podobně se často nestává v Nizozemsku, že půdu zdědí dívky a stanou se nástupkyněmi svých rodičů jako farmářky. Avšak 53 % dotazovaných žen vlastní společně se svými manžely veškerou nebo polovinu půdy a další 3 % vlastní veškerou půdu.

V těchto pěti zemích má role vlastnictví půdy rozdílný význam. V Řecku, kde půdu vlastní vysoké procento žen, se zdá, že ženy majitelky půdy mají privilegované postavení, protože nemusejí upevňovat své postavení farmářek. Zatímco se jiné ženy mohou aktivně podílet na zemědělském rozhodování pouze tehdy, když přispívají 140 dny práce na farmě za rok, nebo více, a více než jejich manželé, ženy majitelky půdy mohou hrát aktivní roli v zemědělském rozhodování, i když manžel přispívá větším dílem práce na farmě než ony samy. Údaje za Řecko naznačují, že ženy, které získávají nárok na půdu od svých manželů, nejsou „slaměnými farmářkami“, a tyto poznatky obecně souhlasí s výsledky výzkumu provedeného v Umbrii v Itálii (Bock 1994). Když muži mají stálé zaměstnání na plný úvazek mimo zemědělství, v Umbrii většina žen hraje nejdůležitější roli v řízení farmy, ačkoliv je mužští kolegové a zemědělské odbory neberou vážně, a v některých případech je ani nezvou na schůze farmářů. Tyto umbrijské ženy jsou proto zapojeny na úrovni farmy, nikoliv na institucionální úrovni.

Obdobně je tomu ve Finsku, ve Francii a v Nizozemsku, kde se ženy, které vlastní veškerou půdu nebo ji vlastní společně se svými manžely, podílejí aktivně na zemědělském rozhodování významně častěji než ženy, které půdu nevládní. V tab. 7 je však uvedeno, že zatímco v Řecku a ve Finsku jsou ženy, které vlastní veškerou zemědělskou půdu nebo její polovinu (nebo společně se svými manžely), významně častěji zapojeny do zemědělského zaměstnání jak na úrovni farmy tak na institucionální úrovni, to neplatí do stejné míry o Francii a Nizozemsku. Když však ženy ve Francii a v Nizozemsku vlastní veškerou zemědělskou půdu, chrání je to před vyloučením na úrovni farmy, ačkoliv mohou být vystaveny vyloučení jiného typu.

Konečně v případě Švédska je politický tlak na nezahrnutí žen do členské základny zemědělských organizací pravděpodobně tak silný, že zatlačuje do pozadí možný vztah mezi vlastnictvím půdy a institucionálním zapojením žen do zemědělského zaměstnání.

Tab. 7 - Vlastnictví půdy a zapojení/vyloučení žen

		<i>Ženy vlastní veškerou půdu</i>	<i>Muži a ženy vlastní půdu společně nebo napůl</i>	<i>Muži vlastní veškerou půdu nebo její většinu</i>	<i>Pouze si půdu pronajímají</i>
Finsko	Zapojeno	7 (88 %)	43 (84 %)	16 (46 %)	-
	Vyloučeno	1 (12 %)	8 (16 %)	17 (49 %)	-
	Částečně zapojeno	-	-	2 (6 %)	-
Francie	Zapojeno	6 (32 %)	8 (27 %)	7 (17 %)	12 (36 %)
	Vyloučeno	3 (16 %)	6 (20 %)	20 (49 %)	8 (24 %)
	Částečně zapojeno	10 (52 %)	16 (53 %)	14 (34 %)	13 (39 %)
Řecko	Zapojeno	54 (65 %)	19 (46 %)	23 (40 %)	7 (54 %)
	Vyloučeno	17 (20 %)	17 (42 %)	25 (61 %)	4 (31 %)
	Částečně zapojeno	12 (15 %)	5 (12 %)	10 (17 %)	2 (15 %)
Nizozemsko	Zapojeno	2 (50 %)	11 (14 %)	5 (15 %)	1 (20 %)
	Vyloučeno	-	25 (32 %)	16 (47 %)	2 (40 %)
	Částečně zapojeno	2 (50 %)	43 (54 %)	13 (38 %)	2 (40 %)
Švédsko	Zapojeno	18 (47 %)*	-	26 (58 %)	-
	Vyloučeno	5 (13 %)	-	3 (7 %)	-
	Částečně zapojeno	15 (40 %)	-	16 (36 %)	-

* V případě Švédska tento sloupec zahrnuje ženy, které vlastní alespoň nějakou půdu.

Zemědělské vzdělání a zapojení žen

Velmi významnou roli při zlepšování vyhlídek žen na zapojení do zemědělského zaměstnání hraje zemědělské vzdělání. Za prvé zvyšuje sebedůvěru žen v jejich schopnost dobře plnit roli farmářky, za druhé určitým způsobem zlepšuje jejich statut farmářek. Zatímco ženy v severských zemích nemají žádné problémy s přístupem k zemědělskému vzdělání, ženy ve Francii, Nizozemsku a Řecku mají k takovému vzdělání obtížnější přístup. V těchto zemích se ženy vzdělávají v oblastech, které jsou považovány za „ženské“, např. v Řecku a ve Francii v nauce o vedení domácnosti a v Řecku také v agroturistice; v Nizozemsku spíše v aranžování květin a péči o zvířata než v chovu skotu, šlechtění rostlin, lesnictví a závlahách. Takto je většina žen vyloučena z odborného zemědělského vzdělání, které by spolehlivě vytvořilo jejich obraz kvalifikovaných farmářek. Proto sledujeme, že řecké ženy, kterým se nedostalo odborného zemědělského vzdělání, mají horší vyhlídky na zapojení do zemědělského zaměstnání jak na farmě tak na institucionální úrovni než ty, kterým se takového vzdělání dostalo (tab. 8).

Tab. 9 dokládá, že to, jak už bylo uvedeno, zda ženy ve Finsku a ve Švédsku získaly či nezískaly zemědělské vzdělání, nijak významně nesouvisí s jejich schopností podílet se aktivně na zemědělském rozhodování na úrovni farmy. Naproti tomu údaje z Francie a z Nizozemska, pokud se jedná o aktivní účast na zemědělském rozhodování, naznačují

podobné trendy jako řecká data. Ve Francii se aktivně podílí na zemědělském rozhodování na farmě 60 % a v Nizozemsku 72 % žen se zemědělským vzděláním, zatímco takovou aktivní roli může mít ve Francii pouze 46 % žen bez tohoto vzdělání a v Nizozemsku 41 %.

Tab. 8 - Přístup řeckých žen k odbornému zemědělskému vzdělání a míra jejich zapojení do zemědělského zaměstnání či vyloučení z něho

<i>Typologie zapojení/vyloučení žen</i>	<i>Získaly zemědělské vzdělání</i>	<i>Nezískaly zemědělské vzdělání</i>
Zapojeno	18 (75 %)	86 (49 %)
Vyloučeno kvůli více činnostem	1 (4 %)	6 (3 %)
Zapojeno pouze formálně	-	15 (9 %)
Skrytě vyloučeno	1 (4 %)	13 (7,5 %)
Okrajově vyloučeno	4 (17 %)	41 (24 %)
Vyloučeno vlastním rozhodnutím	-	13 (7,5 %)
CELKEM	24 (100 %)	174 (100 %)

Když se však jedná o vztah mezi zemědělským vzděláním žen a členstvím v institucích, tab. 9 ukazuje, že zemědělské vzdělání nevede k institucionálnímu zapojení, protože se vstup žen do zemědělských organizací ve Francii a v Nizozemsku zdá být sporným.

Tab. 9 - Úroveň zemědělského vzdělání u mužů a žen a aktivní účast žen na zemědělském rozhodování*

<i>Zemědělské vzdělání a míra aktivní účasti</i>	<i>Finsko</i>		<i>Francie</i>		<i>Nizozemsko</i>		<i>Švédsko**</i>
	<i>Ženy</i>	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>
<i>A. Nikdo nemá zemědělské vzdělání</i>							
Aktivní účast	42 (87 %)	18 (86 %)	39 (53 %)	13 (39 %)	5 (38 %)	5 (38 %)	27 (71 %)
Žádná aktivní účast	6 (13 %)	3 (14 %)	34 (47 %)	20 (61 %)	8 (62 %)	8 (62 %)	10 (29 %)
<i>B. Pouze manžel má zemědělské vzdělání</i>							
Aktivní účast	25 (83 %)	13 (87 %)	12 (32 %)	7 (30 %)	7 (44 %)	7 (39 %)	11 (63 %)
Žádná aktivní účast	5 (17 %)	2 (13 %)	25 (68 %)	16 (70 %)	9 (56 %)	11 (61 %)	7 (37 %)
<i>C. Oba mají zemědělské vzdělání</i>							
Aktivní účast	5 (67 %)	5 (63 %)	13 (48 %)	8 (57 %)	10 (67 %)	12 (80 %)	12 (60 %)
Žádná aktivní účast	3 (33 %)	3 (38 %)	14 (52 %)	6 (43 %)	5 (33 %)	3 (20 %)	6 (40 %)
<i>D. Pouze manželka má zemědělské vzdělání</i>							
Aktivní účast	12 (92 %)	5 (83 %)	11 (85 %)	-	3 (100 %)	3 (100 %)	7 (77 %)
Žádná aktivní účast	1 (8 %)	1 (7 %)	2 (15 %)	2 (100 %)	-	-	3 (23 %)

* Údaje za Řecko vycházející z odpovědí žen jsou uvedeny v tabulce 1.4.

** Procenta uváděná za Švédsko jsou vážené populační odhady a nelze je přímo vypočítat z četností; tato otázka nebyla mužům položena.

Nové vztahy mezi oběma pohlavími v zemědělských domácnostech

Sledování malých zemědělských domácností zejména v Řecku, kde tvoří většinu, naznačuje důležitost rovnosti obou pohlaví při řízení farmy pro její přežití. U malých zemědělských podniků jsou vyhlídky na přežití farmy a na nástupnictví na farmě značně lepší,

když manželé vykonávají několik činností a když jim nebrání stereotypy tradiční úlohy obou pohlaví, které jim neumožňují, aby svým manželkám fakticky a veřejně přepustili statut farmářek. Naproti tomu muži, kteří stále silně lpí na stereotypech tradiční úlohy obou pohlaví a chtějí si za každou cenu udržet statut farmáře na plný úvazek, platí za svou nepružnost velmi vysokou cenu. Tito muži zůstávají často farmáři na plný úvazek a stávají se tak zranitelnými, neboť se spoléhají pouze na zemědělský příjem a ohrožují tak přežití farmy. Nebo když jsou nuceni přijmout zaměstnání mimo farmu (nejčastěji pouze sezónní nebo na částečný úvazek), stále se pokoušejí zůstat farmáři na plný úvazek tak, že všechny práce vykonávají sami nebo s pomocí mechanizace. V obou případech přenechávají svým ženám roli příležitostného pomocníka stojícího na okraji, s chabými vyhlídkami na přežití a nástupnictví. Pro drobné farmáře je pak nepružná role muže v kombinaci s marginalizací žen v zemědělství spojena s chabými vyhlídkami na přežití farmy a na nástupnictví na farmě (Safilios-Rothschild 2003).

Tab. 10 - Přístup žen k členství v družstvu a zemědělské vzdělání u mužů a žen

Země	Členství v družstvu	Zemědělské vzdělání mužů a žen			
		Nikdo nemá zemědělské vzdělání	Pouze manžel má zemědělské vzdělání	Oba mají zemědělské vzdělání	Pouze žena má zemědělské vzdělání
Finsko	Člen	33 (69 %)	23 (77 %)	6 (67 %)	9 (69 %)
	Nečlen	15 (31 %)	7 (23 %)	3 (33 %)	4 (31 %)
Francie	Člen	18 (25 %)	9 (24 %)	5 (19 %)	2 (15 %)
	Nečlen	55 (75 %)	28 (76 %)	22 (81 %)	11 (85 %)
Nizozemsko	Člen	-	3 (20 %)	3 (20 %)	1 (25 %)
	Nečlen	12 (100 %)	15 (80 %)	12 (80 %)	3 (75 %)
Švédsko	Člen	20 (53 %)	10 (50 %)	13 (61 %)	7 (70 %)
	Nečlen	16 (74 %)	8 (50 %)	5 (39 %)	3 (30 %)

Nejpádňější důkaz nových vztahů mezi oběma pohlavími na venkově v Řecku vzniká dílem jako nezamýšlený důsledek nařízení SZP. Výzkum ukázal, že implementace nařízení SZP podpořila to, že v r. 1997 byl poprvé založen Registr farmářů, kdy farmáři museli prohlásit, zda zemědělství je či není jejich hlavním zaměstnáním. Protože většina farmářů v Řecku (75 %) jsou drobní farmáři a provozují více činností, museli řešit dilema, zda se buď nechají zaregistrovat jako vlastníci farem (nikoliv však jako zemědělci, protože zemědělství nebylo jejich hlavním zaměstnáním) nebo zda převedou hospodaření resp. vlastnictví půdy na své manželky, které se daly zaregistrovat jako farmářky. Pro druhou variantu se rozhodla řada drobných farmářů v těch oblastech, kde síla tradičních hodnot už není tak velká a muži se tak cítili svobodnými a reagovali pružně, pokud se jedná o role obou pohlaví.

Toto předání statutu farmáře ženám způsobilo v několika řeckých venkovských oblastech „tichou“ revoluci, protože se ve většině případů radikálně změnily role a postavení žen, jakož i jejich pojetí sebe samých jako farmářek. Rovněž je třeba poznamenat, že tento výzkum se v Řecku konal v r. 1998, tedy velmi brzy potom, co došlo k uvedeným změnám.

Lze proto očekávat, že se nový statut žen farmářek bude stále více prosazovat v místní komunitě, i v jejich vlastní rodině a v jejich vlastních myslích.

Zemědělský census provedený v letech 1999-2000 už v důsledku uvedeného průběhu právního převodu statutu farmáře na manželky ukázal, že na tři řecké farmáře připadá jedna žena farmářka a že v některých oblastech ženy tvoří jednu třetinu až jednu polovinu farmářů, např. na Chiosu, v Ioannině, Kozani, Greveně, Evrosu, na Lesbosu, na Samosu (Safilios-Rothschild a Papadopoulos 2004). Protože se tato čísla vztahují na všechny farmáře, drobné i velké, lze očekávat, že je procentuální podíl žen farmářek mezi drobnými farmáři mnohem vyšší a že je značná většina těchto žen farmářek zapojena na obou úrovních, na úrovni farmy a na institucionální úrovni. Podle poznatků výzkumu, ze kterých vychází tato studie, jsou řecké ženy farmářky v důsledku nezamýšleného dopadu nařízení SZP v Řecku třetí v pořadí mezi uvedenými pěti zeměmi, pokud se jedná o stav jejich zapojení do zemědělského zaměstnání. Poznatky ukazují, že 28 % dotázaných žen je zapojeno na obou úrovních (tab. 11). Samozřejmě, že na prvním místě je Finsko se 70 % a na druhém Švédsko s 53 % dotázaných žen zapojených na obou úrovních.

Tab. 11 - Četnosti a procentuální podíly žen, které jsou v jednotlivých zemích zapojené, vyloučené nebo částečně zapojené

<i>Země</i>	<i>Zapojeny na obou úrovních</i>	<i>Vyloučeny na obou úrovních</i>	<i>Zapojeny pouze na institucionální úrovni</i>	<i>Zapojeny pouze na úrovni farmy</i>
Finsko	70 (70 %)	4 (4 %)	13 (13 %)	13 (13 %)
Francie	21 (14 %)	62 (41 %)	13 (9 %)	54 (36 %)
Řecko	55 (28 %)	46 (24 %)	52 (27 %)	41 (21 %)
Nizozemsko	10 (7 %)	53 (39 %)	2 (2 %)	71 (52 %)
Švédsko	45 (53 %)	9 (11 %)	23 (27 %)	8 (9 %)

Naproti tomu údaje ukazují, že na obou úrovních je ve Francii zapojeno pouze 14 % žen a v Nizozemsku pouze 7 % žen. Rovněž je třeba poznamenat, že se ve Francii a v Nizozemsku setkáváme s nejvyšším procentem žen zcela vyloučených ze zemědělského zaměstnání a s nejvyšším procentem žen zapojených pouze na úrovni farmy (36 %, resp. 52 %). Tyto ženy, které jsou zapojené pouze na úrovni farmy, představují tradiční typ vyloučení žen, protože nejsou uznávány jako farmářky ani místní komunitou ani zemědělskými organizacemi, ačkoliv vykonávají řadu zemědělských prací a aktivně se podílejí na zemědělském rozhodování. To znamená, že ženy smějí být farmářkami na „neviditelné“ soukromé úrovni farmy, nikoliv však na veřejné institucionální úrovni.

Je třeba objasnit, že skutečnost, že jak Řecko tak Švédsko mají vysoký procentuální podíl žen zapojených pouze na institucionální úrovni, je způsobena zcela odlišnými důvody: jak už jsme mohli vidět, v Řecku je to proto, že v některých tradičních oblastech země, kde drobní farmáři s více aktivitami převedli právní statut farmáře na své manželky, nejsou ochotni vzdát se své skutečné role farmáře na úrovni farmy. Ženy jsou tak zapojeny na institucionální úrovni pouze formálně, ale ve svém zemědělském podniku nemohou hrát roli

farmářek. Naproti tomu ve Švédsku je tomu tak v důsledku politického úsilí vyvážit členství obou pohlaví v zemědělských organizacích, ale dynamika uvnitř domácnosti zůstává tradiční. Manžel není ochoten sdílet se svou ženou roli farmáře.

Rovněž je třeba poznamenat, že výzkum ve Švédsku a v Nizozemsku, kde existuje oddělená organizace zemědělských žen, ukázal, že tyto organizace nehrají konstruktivní úlohu vedoucí k zapojení žen do zemědělského zaměstnání. Naopak ženy, které se aktivně podílejí na práci těchto organizací, nejsou aktivně činné v zemědělství, a tedy činnost těchto organizací neusnadňuje jejich zapojení.

Závěr

Závěrem lze konstatovat, že větší zapojení žen do zemědělského zaměstnání může probíhat tehdy, když jsou splněny následující podmínky: (a) ženy vlastní veškerou nebo polovinu zemědělské půdy nebo ji vlastní společně se svými manželi; (b) když manželé vykonávají více činností a mají tedy zaměstnání mimo farmu na plný úvazek; (c) když ženy přispívají vyšším podílem práce na farmě než jejich manželé; (d) když ženy mají „odborné“ zemědělské vzdělání. Vlastnictví půdy ze strany žen je velmi silným činitelem, který převažuje na všech ostatních, ale značný počet žen majitelék půdy existuje pouze ve Finsku a v Řecku (tab. 7). Když ženy nejsou majitelkami půdy, je třeba spojení zbývajících tří podmínek, aby bylo zajištěno jejich zapojení do zemědělského zaměstnání na obou úrovních, tedy na úrovni farmy a na institucionální úrovni.

Kromě výše uvedených podmínek údaje za Řecko zcela zřetelně naznačují existenci dvou dalších důležitých podmínek, které jsou rozhodující ve společnostech, kde nevládnou normy rovnosti obou pohlaví (včetně švédského venkova). Mezi tyto podmínky patří za prvé to, že manželé jsou ochotni dovolit svým manželkám, aby se staly aktivními farmářkami a aby je nahradily, když oni sami vykonávají více činností, a za druhé, aby místní venkovské komunity jakož i příslušná vědecká obec dokázaly přijmout společenské změny a nové významné zemědělské role žen.

Ve většině zemí (snad s výjimkou Finska) si zemědělské instituce, a dokonce ani Generální ředitelství pro zemědělství a rozvoj venkova v rámci Evropské komise, nejsou, bohužel, vědomy vzniku nového zemědělského modelu zejména mezi drobnými farmáři, v němž významnou manažerskou roli hrají ženy, resp. brání se ho akceptovat. Tato situace je samozřejmě mnohem vážnější v případě Řecka, kde jsou drobní farmáři stále početní a tvoří většinu zemědělců. Závažným důsledkem tohoto nedostatku povědomí, resp. bránění probíhajícím změnám je to, že jsou dospělým ženám farmářkám stále nabízeny kurzy nauky o vedení domácnosti a agroturistiky místo „odborného“ zemědělského vzdělání a vzdělání v managementu farmy, které mnohé z nich potřebují. Toto vzdělání je obvykle vyhrazeno mladým ženám, které vstupují do subvencovaných programů EU pro mladé farmáře, což je

strategie důležitá pro budoucnost, která ale zapomíná na většinu žen farmářek ve věku nad 40 let.

Protože si zemědělské úřady v Řecku, které vytvářejí zemědělskou politiku a plánují programy pro rozvoj zemědělství a venkova, nejsou vědomy těchto podstatných změn, bylo by možno namítat, že dokonce ani ženy, které jsou zapojeny na farmě a na institucionální úrovni, nejsou plně zapojeny. Stále jim chybí zapojení do zemědělského zaměstnání na vyšší celonárodní úrovni, tj. zapojení do zemědělské politiky a programů rozvoje zemědělství. Je třeba zkoumat podmínky, za nichž tyto ženy farmářky mohou dosáhnout této třetí úrovně zapojení do zemědělského sektoru.

Zdá se, že k významnému zlepšení v postavení žen farmářek nemusí vždy docházet pouze na základě promyšlené politiky vyplývající ze společenského pohybu a myšlenkových posunů, jak to ukazují příklady z Finska a ze Švédska. Může nastat také tehdy, když sociálně-ekonomické změny a opatření přinutí muže, aby opustili svou profesní úlohu a společenské postavení. Když je pak neplní, mohou tuto profesní úlohu a společenské postavení získat ženy. Zatímco některé feministky mají tendenci považovat tento typ změny za negativní, ženy, které jsou schopny přijmout aktivní a uznávanou roli farmářky, dokáží pro sebe vytvářet tak významné role, že v myslích politiků a politických činitelů mohou měnit stereotypy související s oběma pohlavími a působit tak společenské změny. Tento druhý model změny v postavení žen je doložen nejenom v případě řeckého venkova, ale také v několika subsaharských afrických zemích jako např. v Keni. Za zmínku stojí, že tuto změnu berou v úvahu plánovači v oblasti zemědělství a rozvoje v Keni a v dalších rozvojových zemích v Africe, dosud však nikoliv v Řecku a v Evropě.

Zpracoval: Ing. E. Divila, DrSc.

Technická spolupráce: D. Šmejkalová

Literatura¹²

- Bock, B. B. (1994). Women and the Future of Umbrian Family Farm, in: M. van der Burg and M. Endevelde (eds), *Women in Family Farm*. Circle for Rural European Studies, Wageningen, pp. 83-89
- Bock, B. B. and S. De Rooij (2000). Social exclusion of smallholders nad women smallholders in Dutch agriculture. The Dutch national report fot the Project: Causes and Mechanisms of Social Exclusion of Women Smallholders. Wageningen University, Rural Sociology Group
- Brandth, B. (2002). Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review, in: *Sociologia Ruralis*, Vol. 42, No. 3, pp. 181-200
- Djurfeldt, G., Gooch, P. (2000). Farm Women and Smallholders in Swedish Agriculture. The Swedish National Report for the Project: Causes and Mechanisms of Social Exclusion of Women Smallholders. Department of Sociology, Lund University.
- Haugen, M. (1998) Gendering of farming, in: *European Journal of Women' Studies*, Vol. 5, No. 1, pp- 133-153
- O'Hara, P. (1998). *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*. Berghahn Books. Oxford
- Overbeek, G., S. Efstatoglou, M. Haugen and E. Saraceno (1998). Labour situation and Strategies of farm women in diversified rural areas of Europe. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- Rieu, A. and H. Cettolo (2000). *Femme et hommes dans le petites exploitations agricoles en Midi-Pyrenees*. University of Toulouse
- Room, G. (1994). Poverty Studies in the EU: Retrospect and Prospect. Paper presented at the conference on „Understanding Social Exclusion: Lessons from Trans-National Research Studies“. Policy Studies Institute. London
- Room, G. (1995). Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research, in: G. Room (ed.), *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. The Policy Press, Bristol, pp. 102-128
- Safilios-Rothschild, C. and A. N. Papadopoulos (2004). *I Mikri Yeoryi stin Ellatha: Pii tha Epiviosoun kai Pos* (The Small Farmers in Greece: Who Will Survive and How). Gutenberg and National Center for Social Research, Athens
- Shortall, S. (1999). *Gender and Power – Women and Farming*. Macmillan Press. London
- Shucksmith, M. and P. Chapman (1998). Rural Development and Social Exclusion, in: *Sociologia Ruralis*, Vol. 38, No. 2, pp. 225-242
- Whatmore, S. (1991). *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*. Macmillan London

¹² *Vybrané tituly.*